

УДК 341.1/8

РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ СПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ ПІД ВПЛИВОМ ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THE IMPLEMENTATION OF THE COMMON VALUES IN THE SPHERE OF JUSTICE IN UKRAINE UNDER THE INFLUENCE OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

Боднар Н.А.,

*аспірант кафедри порівняльного і європейського права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена висвітленню основних аспектів реалізації в Україні спільних європейських цінностей щодо високого рівня організації та якості здійснення правосуддя. Проаналізовано особливості утвердження принципів незалежності судової влади, верховенства права та доступу до правосуддя під впливом процесів європейської інтеграції. Автор звертає увагу на особливості реалізації вказаних цінностей у світлі проведення судової реформи, розкриває спільність європейських стандартів із питань правосуддя через аналіз діяльності Європейського Союзу та Ради Європи в цій сфері.

Ключові слова: євроінтеграція, верховенство права, незалежність судової влади, доступ до правосуддя, Угода про асоціацію, судова реформа.

В статье освещены основные аспекты реализации в Украине общих европейских ценностей, которые касаются высокого уровня организации и качества осуществления правосудия. Проанализированы особенности утверждения принципов независимости судебной власти, верховенства права и доступа к правосудию под влиянием процессов европейской интеграции. Автор обращает внимание на особенности реализации указанных ценностей в свете проведения судебной реформы, раскрывает общность европейских стандартов по вопросам правосудия посредством анализа деятельности Европейского Союза и Совета Европы в этой сфере.

Ключевые слова: евроинтеграция, верховенство права, независимость судебной власти, доступ к правосудию, Соглашение об ассоциации, судебная реформа.

The article is devoted to the key aspects of the implementation common European values, concerning a high level of justice quality and organization, in Ukraine. The author has analyzed special aspects of the principles of judiciary independence, the rule of law and access to justice, which should be established under the influence of European integration processes. She also pays particular attention to the implementation of these values in the perspective of judicial reform, as well as unfolds common European standards on justice through the analysis of the activities of the European Union and the Council of Europe in this field.

Key words: European integration, rule of law, judiciary independence, access to justice, Association Agreement, judicial reform.

Постановка проблеми. Справедливий суд – одна з головних ознак правової держави. Забезпечення функціонування ефективної системи правосуддя ставить перед собою за мету кожна держава, діяльність якої спрямована на утвердження в усіх сферах суспільного життя принципу верховенства права та підтримання високого рівня захисту прав і свобод людини, законних інтересів юридичних осіб. Система правосуддя є совістю держави, а тому довіра до неї повинна бути безсумнівною. На практиці ж створення такої системи передбачає постійну роботу над виявленням її недоліків та пошук шляхів і методів удосконалення її належного функціонування. Ураховуючи проголошений Україною курс на євроінтеграцію, в тому числі прагнення втілювати у вітчизняній правовій системі європейські стандарти судочинства, дослідження проголошених викликів співпраці в цьому напрямку набуває особливої актуальності.

Стан дослідження. Утвердження в Україні європейських стандартів у сфері правосуддя здійснювалося разом із розвитком співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами у сфері юстиції (далі – ЄС), розвитком практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та діяльністю Ради Європи. Дослідженням питань правосуддя ЄС як одного з напрямків співпраці у сфері юстиції займаються вітчизняні науковці В.І. Муравйов, Я.М. Костюченко, З.М. Макаруха, К.В. Смирнова та інші. Однак їхні дослідження вказаних питань мають загальний характер, оскільки проводилися в межах правового аналізу третьої складової простору «свободи, безпеки та юстиції» ЄС. О.В. Довжук у своїх працях наголошувала на необхідності тісної співпраці України не лише з ЄС, а і з Радою Європи, назвала основні завдання та цілі такого співробітництва. Особливості ж реалізації в Україні спільних європейських цінностей у сфері правосуддя залишаються недослідженими, особливо в контексті Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого (далі – Угода про асоціацію).

Метою статті є визначення змісту та особливостей реалізації в Україні спільних цінностей у сфері правосуддя під впливом процесів європейської інтеграції, враховуючи стандарти, що є спільними для Європейського Союзу та Ради Європи.

Виклад основного матеріалу. У Договорі про Європейський Союз зазначено, що ЄС прагне зміцнювати і підтримувати демократію, верховенство права, права людини та принципи міжнародного права, встановлювати партнерство з третіми країнами та міжнародними організаціями, що поділяють зазначені принципи (стаття 21). У преамбулі Хартії основоположних прав Європейського Союзу вказано, що ЄС сприяє збереженню та розвитку спільних цінностей народів Європи, що впливають, зокрема, із зобов'язань, визначених Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), Соціальних Хар-

тій, ухвалених Союзом та Радою Європи, прецедентного права Європейського Суду з прав людини.

Відданість духовним та моральним цінностям, які є спільним надбанням народів Європи і справжнім джерелом верховенства права, проголошено і в Статуті Ради Європи (преамбула). Поряд з іншим відданість спільним цінностям, на яких побудований ЄС (демократія, повага до прав людини й основоположних свобод та верховенство права), є ключовим елементом Угоди про асоціацію (преамбула).

Ураховуючи те, що питання втілення в Україні європейських стандартів у сфері правосуддя є досить широким, його доцільно розкривати через аналіз основних цілей та викликів співпраці з ЄС в цій сфері, враховуючи практику ЄСПЛ та документи Венеціанської комісії як дорадчого органу Ради Європи, який надає висновки про відповідність проєктів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям.

Вперше завдання та стратегічні цілі партнерства та практичного співробітництва між ЄС та Україною з питань правосуддя були визначені в Плані дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, погодженому Комітетом із питань співробітництва між Україною та ЄС 12 грудня 2001 року (далі – План дій 2001 року). Після розширення ЄС, яке відбулося 1 травня 2004 року, ЄС та Україна вперше стали межувати між собою, і, як безпосередні сусіди, почали стикатися зі спільними проблемами. У зв'язку із цим 18 червня 2007 року було прийнято План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки (далі – План дій 2007 року).

Завдання щодо співробітництва з питань правосуддя, визначені в Плані дій 2001 року, були уточнені та доповнені Планом дій 2007 року.

Серед основних викликів такого співробітництва необхідно виділити такі:

1) створення законодавчої бази для ефективного співробітництва в галузі юстиції та внутрішніх справ у відповідності до міжнародних стандартів та стандартів ЄС, робота в напрямку забезпечення ефективною імплементації та застосування цих стандартів [1];

2) продовження роботи з Україною для забезпечення застосування принципів верховенства права, незалежності та ефективності судової влади, включаючи доступ до правосуддя [2];

3) реформування судової системи для забезпечення її незалежності, неупередженості і ефективності [2].

Із викладеного вбачається, що основними ознаками, які характеризують співпрацю України з ЄС у сфері правосуддя, є забезпечення принципів верховенства права, незалежності судової влади, доступу до правосуддя та його ефективність.

Узагальнюючи сучасні концепції верховенства права, Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) в березні 2011 року у своєму висновку визначила основні складові розуміння правової держави та верховенства права:

1) законність, у тому числі прозорість, підзвітність

і демократичний порядок ухвалення законів; 2) правова визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, у тому числі судовий контроль за адміністративними актами; 5) дотримання прав людини; 6) недискримінація і рівність перед законом [3].

У травні 2006 року Президент України з метою утвердження в Україні верховенства права схвалив Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Цим документом визначено, що подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень; ефективності судового захисту [4].

Здійснення судочинства на засадах верховенства права було закріплено ще в Законі України «Про судоустрій України» від 2002 року (стаття 2). Функціонування правосуддя на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів для забезпечення права кожного на справедливий суд закріплено в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» у редакціях із 2010 року до сьогодні (преамбула, статті 2, 6, 48, 57, 95; редакція від 2 червня 2016 року).

Крім того, статтею 8 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено, що суд під час вирішення справи керується принципом верховенства права та застосовує цей принцип з урахуванням судової практики Європейського Суду з прав людини.

Одним із ключових моментів верховенства права є правова визначеність, закріплена в законодавстві ЄС. Конституційний Суд України в низці своїх рішень утвердив цей елемент [5, с. 75]. Так, у рішенні від 22 вересня 2005 року вказано, що з конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування і неминуче призводить до сваволі [6]. Конституційний Суд України підкреслив важливість правової визначеності і у своєму рішенні від 29 червня 2010 року [7].

Наступним завданням співробітництва України з ЄС у сфері правосуддя є забезпечення незалежності судової влади. Цей принцип закріплений у статті 6 Конвенції: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи ... незалежним і безстороннім судом...».

З аналізу рішення ЄСПЛ від 1 жовтня 1982 року в справі «П'єрсак проти Бельгії» вбачається, що незалежний суд – це суд, який сформований таким чином, щоб забезпечити справедливий розгляд справи. Мається на увазі розгляд справи в складі колегії з трьох суддів, яка визначена у встановленому законом порядку, що є гарантією захисту від зовнішнього впливу. Безсторонність суду ЄСПЛ розтлумачив як відсутність упередженості, що може бути перевірено

з точки зору суб'єктивного та об'єктивного підходів. Суб'єктивний підхід означає відсутність сумнівів у судді та сторін щодо неупередженості цього судді, тоді як об'єктивний підхід розглядає можливість існування об'єктивних факторів, які все ж можуть навіювати сумніви щодо безсторонності суду (розгляд справи суддею, який вже брав участь у її розгляді під час роботи в органах прокуратури) [8].

У вказаній справі ЄСПЛ дійшов висновку, що навіть якщо особа вважає суд безстороннім, але є об'єктивні фактори, які можуть свідчити про його упередженість, то такий суд не може здійснювати правосуддя, інакше підривається довіра, якою в демократичному суспільстві беззаперечно повинні користуватися суди. Подібні рішення ЄСПЛ приймав у справах «Де Кюббер проти Бельгії» (1984 рік), «Хаушільдт проти Данії» (1989 рік).

Суб'єктивний підхід застосовується в Україні, коли суддя до початку розгляду справи по суті запитує в сторін, чи довіряють вони суду, чи будуть у них відводи. Об'єктивним підходом можна вважати закріплення в процесуальних кодексах України підстав, за наявності яких суддя підлягає відводу (самовідводу). Однак превалює суб'єктивний підхід, оскільки можливість впливу певних обставин, на які посилається сторона, на упередженість суду вирішує сам суддя або колегія суддів (за виключенням випадків, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України). Ухвали про відмову в задоволенні заяви про відвід окремо від кінцевого рішення не оскаржуються, а тому в разі розгляду справи упередженим судом у першій інстанції сторона зможе поновити свої права лише після прийняття кінцевого рішення апеляційним судом.

Гарантії незалежності суддів закріплені в Конституції України (стаття 126), Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (починаючи з редакції 2010 року) та в усіх процесуальних кодексах (прямо та/або через інститут відводів).

Ще одним принципом, який Україна повинна забезпечувати на виконання Планів дій 2001 та 2007 років, є принцип доступу до правосуддя. Уперше вказаний принцип був відображений у рішенні ЄСПЛ від 21 лютого 1975 року в справі «Голдер проти Сполученого Королівства». Так, суд зазначив, що ті гарантії, які визначені пунктом 1 статті 6 Конвенції, були б непотрібним без забезпечення кожній особі доступу до правосуддя. Разом із тим ЄСПЛ зауважив, що це право не є абсолютним [9]. Так, воно може бути обмежене часовими рамками (наприклад, строк звернення до суду, що є необхідним для дисциплінування сторін та ефективності правосуддя) та необхідністю сплати судових зборів (виключає безпідставні позови, при цьому передбачаючи звільнення від сплати збору певних категорій осіб (наприклад, інваліди)). Водночас указані обмеження не повинні впливати на «саму суть права» [10].

Під доступністю правосуддя українська доктрина розуміє гарантоване право на судовий захист, повноважний суд, рівність перед законом і судом, гласність

і відкритість судового процесу, обов'язковість судових рішень, участь у здійсненні правосуддя присяжних та народних засідателів, співмірність судового навантаження [11, с. 279].

Згідно зі статтею 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України. У цьому ж Законі, а також у процесуальних кодексах визначено, що кожен має право на справедливий та повноважний суд, гласність і відкритість судового процесу, рівність перед законом і судом.

Не дивлячись на закріплення в Конституції України, Законах України та процесуальних кодексах зазначених принципів судової влади (верховенство права, незалежність суду та доступ до правосуддя), в дійсності вони постійно порушуються, про що свідчить практика ЄСПЛ.

Так, у рішеннях указанного суду в справах «Полторацький проти України» (2003 рік), «Михайлюк та Петров проти України» (2009 рік), «Христов проти України» (2009 рік), «Желтяков проти України» (2011) ЄСПЛ констатував грубі порушення принципу верховенства права. У справах ««Совтрансавто-Холдинг» проти України» (2002 рік), «Білуха проти України» (2006 рік), ««Агрокомплекс» проти України» (2011 рік; аналогічні порушення, що й у рішенні Совтрансавто-Холдингу), «Олександр Волков проти України» (2013 рік; детально ілюструє недоліки системи звільнення суддів в Україні за порушення присяги) – порушення принципу незалежності суддів. У справах «Балацький проти України» (2007 рік), «Церква села Сосулівка проти України» (2008 рік), «Мушта проти України» (2010 рік), «Чуйкіна проти України» (2011 рік), «Чопенко проти України» (2015 рік), «Яременко проти України» (2015 рік) – принципу доступу до правосуддя [12, 9–14, 46–49, 51–60].

Разом із тим свідченням урахування європейських стандартів у щоденній роботі суддів є перевірка Вищою кваліфікаційною комісією суддів України (далі – ВККС України) рівня знань суддею практики ЄСПЛ та можливість притягнення його до дисциплінарної відповідальності внаслідок встановлення ЄСПЛ фактів, які можуть свідчити про наявність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року (статті 106, 109).

Підвалини для забезпечення застосування принципів верховенства права, незалежності та ефективності судової влади, включаючи доступ до правосуддя, Україною були закладені шляхом утвердження вказаних принципів на законодавчому рівні, врахування практики ЄСПЛ у діяльності адміністративних судів, акцентування уваги суддів на важливості їх дотримання. Однак процес їх утвердження в судовій системі України вимагає часу та зусиль.

Ратифікувавши у вересні 2014 року Угоду про асоціацію, Україна отримала оновлену правову базу для своїх подальших перетворень. Однією з цілей,

що визначені в статті 1 цієї Угоди, є посилення співробітництва у сфері юстиції. Сторони домовилися: розвивати подальше судове співробітництво між Україною та ЄС у цивільних справах на основі відповідних багатосторонніх правових документів, зокрема Гаазьких конвенцій у сферах міжнародного правового співробітництва, судового процесу, а також захисту дітей; посилити взаємодію щодо взаємної правової допомоги та екстрадиції. Це включатиме, в разі необхідності, приєднання до відповідних міжнародних документів ООН та Ради Європи, зокрема Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року.

Із метою досягнення завдань, визначених в Угоді про асоціацію, в січні 2015 року Президент України схвалив Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» (далі – Стратегія). Першочерговим завданням у Стратегії визнано реформування десяти сфер суспільного життя, серед яких на третьому місці – здійснення судової реформи [13].

Так, 30 вересня 2016 року набрали чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів».

За рекомендацією Венеціанської комісії, яка була висловлена ще в Спільному висновку щодо законопроекту «Про судоустрій та статус суддів в Україні» 16 березня 2010 року та підтверджена у висновку щодо проекту змін до Конституції України у частині правосуддя, в Україні сьогодні скасовано вищі спеціалізовані суди, а повноваження суду касаційної інстанції буде здійснювати Верховний Суд. Також Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року внесено зміни до системи територіальної організації судів: замість місцевих районних, міських, районних у містах, міськрайонних та міжрайонних судів запроваджено окружні місцеві суди (до цього організація системи судів за округами діяла лише щодо судів адміністративної юрисдикції); створено вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ: Вищий суд із питань інтелектуальної власності, Вищий антикорупційний суд, що є абсолютно новим для України.

Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» також привніс багато позитивних моментів на виконання євроінтеграційних завдань України у сфері правосуддя. Так, у статті 124 Конституції України у зв'язку з рекомендаціями Венеціанської комісії [14] закріплено, що Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Такого положення в попередній редакції Конституції не було. Необхідність приєднання до статуту Міжнародного кримінального суду також була визначена одним із напрямків співробітництва в Плані дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки 2007 року.

У новій Конституції передбачено призначення суддів лише безстроково, збільшено віковий ценз

(до 30 років) та вимоги до стажу роботи (з трьох до п'яти років) для призначення суддею, вилучено «порушення присяги» з підстав для звільнення суддів із посад, що раніше рекомендувала зробити Венеціанська комісія в 2013 та 2015 роках; передбачено створення абсолютно нового органу – Вищої ради правосуддя (шляхом реорганізації Вищої ради юстиції) з широким колом повноважень не тільки стосовно суддів (прокурорів), запроваджено інститут конституційної скарги (стаття 151-1).

Варто зауважити, що під час прийняття останніх змін до Конституції Україною було враховано більшість рекомендацій Венеціанської комісії, наданих у проміжному висновку від 24 липня 2015 року щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя [15].

Так, члени та почесний голова цієї Комісії підтримали закріплення в Основному Законі України того, що юрисдикція судів повинна поширюватися на спори щодо прав та обов'язків особи чи будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення, оскільки це надає кращу гарантію дотримання статті 6 Конвенції.

Також Комісія схвалила закріплення в Конституції того, що законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору, зауваживши, що на практиці такі процедури повинні бути швидкими для уникнення невинуватено довшої тривалості провадження (стаття 6 Конвенції), схвалила розмежування підстав для звільнення суддів із посад і підстав для припинення їх повноважень.

Закріплення в Конституції адміністративних судів (пункт 5 статті 125), які вже існують в Україні, визнали також схвальним, оскільки з точки зору прав людини адміністративна юстиція є важливим елементом у процесі контролю за ефективністю державного управління.

Безумовно позитивним моментом Венеціанська комісія визнала закріплення повноважень Вищої ради правосуддя приймати рішення щодо кар'єри суддів, адже це гарантуватиме незалежність суддів від законодавчої та виконавчої гілок влади.

Окрім іншого, в Угоді про асоціацію одним із завдань визначено приєднання України до Гаазьких конвенцій у сферах міжнародного правового співробітництва, судового процесу, а також захисту дітей. Приєднання до Гаазьких конвенцій було визначено одним із напрямів співробітництва і в Плані дій 2007 року.

Так, у період із 2000 по 2002 роки Україна стала учасницею трьох Гаазьких конвенцій: Конвенції про вручення за кордоном судових і позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 року; Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 року; Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних

офіційних документів 1961 року. Гаазька Конвенція з питань цивільного процесу 1954 року діє для України в порядку правонаступництва. У грудні 2003 року Україна стала 64-тим членом Гаазької конференції з міжнародного приватного права. У 2009 році Україна приєдналася до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів, у 2005 року наша держава підписала Конвенцію про угоди про вибір суду, в 2006 році приєдналася до Конвенції про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання, Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, у 2007 році підписала Конвенцію про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання, в 2011 році приєдналася до Конвенції про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод, у березні 2016 року підписала Гаазький Протокол про право, застосовне до аліментних зобов'язань (на даний час не ратифікований).

Багато завдань, намічених в Угоді про асоціацію, залишаються невиконаними, до того ж, вони не є новими для України: подальше приєднання до Гаазьких Конвенцій (із 37 Конвенцій та 2 Протоколів Україна приєдналася лише до 11); не було взято до уваги рекомендацію Венеціанської комісії щодо застосування автоматичного припинення повноважень судді, стосовно якого набрав силу обвинувальний вирок, незалежно від тяжкості правопорушення (стаття 126). Зазначено, що це досить сувора практика, яка викликає питання в рамках Конвенції.

Висновки. Із викладеного вбачається, що Україною постійно вживалися та вживаються заходи щодо утвердження принципу верховенства права, незалежності, неупередженості суду та доступу до правосуддя. Постійно розвивається співробітництво з ЄС із питань правосуддя, про що свідчить вжиття заходів на виконання Планів дій 2001 та 2007 років, прийняття спочатку Порядку денного асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію та самої Угоди про асоціацію, ефективне проведення масштабної судової реформи з урахуванням майже всіх рекомендацій Венеціанської комісії.

З огляду на зазначене положення про відданість тісним і тривалим відносинам, які ґрунтуються на спільних європейських цінностях (як про це зазначено в преамбулі Угоди про асоціацію), не є виключно декларативним, оскільки реалізується на практиці. Ураховуючи те, що Україна з кожним роком приділяє все більше уваги пошуку можливостей та засобів застосування європейського досвіду у сфері правосуддя, дослідження особливостей і перспектив співробітництва в цьому напрямку завжди буде значимим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ від 12 грудня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_494.

2. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки від 18 червня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956.
3. Доклад о верховенстве права: Венецианская комиссия: утвержд. на 86 пленарном заседании Венецианской комиссии (Венеция, 25-26 марта 2011 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).
4. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 № 361/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>.
5. Городовенко В.В. Принципи судової влади / В.В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – 448 с.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05/print1445880570589991>.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10>.
8. Европейский Суд по правам человека «Решения ЕСПЧ на русском языке» Пьерсак против Бельгии: Постановление Европейского Суда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/persak-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>.
9. Решение Европейского суда по правам человека от 21 февраля 1975 года по делу «Голдер против Соединенного Королевства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_086.
10. ECtHR, Ashingdane v. the United Kingdom, No. 8225/78, 28 May 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v\[1\].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf](http://www.npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v[1].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf).
11. Євграфова Є.П. Доступність правосуддя: можливості судової реформи / Є.П. Євграфова // Право України. – 2012. – № 8. – С. 279–287.
12. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя. Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с.
13. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
14. Висновок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) щодо пропозицій внесення змін до законопроекту «Про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів 10 грудня 2013 р. CDL-AD (2013) 034 (Витяги) / Ю. Землицька, І. Зарецька, Д. Вон та ін. // Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства – Київ, 2015. – С. 679–688.
15. Верховний Суд України: Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія): Проміжний висновок щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя від 24 липня 2015 року № 803/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3).